

Булкбаева Л.А*., Нежати Демир
 PhD докторант, Қазақ ҰҚПУ университеті. Алматы, Қазақстан
 доктор, профессор, Гази университеті. Анкара, Түркия
«ҚАЗАҚЫ ДАСТАРХАН» - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ ӨЗЕГІ

Автор корреспондент: bulekbayeva.lyazzat@mail.ru

Түйін: Қазіргі кезеңде бұл мәселені зерттеуге деген қызығушылықтың арту себебі «дискурс» түсініктемесінің әртүрлілігімен байланысты». Осыған орай, дискурстың: *әскери дикурс, педагогикалық дикурс, гастрономиялық дикурс, іскери дикурс, ғылыми дикурс, спорттық дикурс, саяси дикурс* т.б. көптеген түрі аталып келеді. *Гастрономиялық* дикурс - мәдени дикурстың бір саласы. «Гастроном» сөзі - «асқазан-ас пен мәдениет арасындағы байланыс» деген ұғымды білдіреді. Гастрономиялық дикурс- тамақтану үдерісіне қатысты мәтін немесе сөйлем ретінде қызмет ете алады. Тамақтану- әлем халықтары мәдениеттерінің маңызды компоненттерінің бірі. Тамақ - адам өмірінің негізін құрайды және сол арқылы адамның дүниетанымы мен іс-әрекеті қалыптасады. Қазақ гастрономиялық дикурсының негізгі ұғымы «дастархан» болып табылады. Дастархан - ас-су, тағам, жалпы, дәм байлығы мен берекесінің бейнесі символы. Дастархан қазақ танымында *қазақ, қазан-ошақ, от* тәрізді қасиетті де қастерлі ұғымдар қатарына еніп, этномәдени лексиканың өзегін құрайды. Этномәдени бірліктер парадигмасының көлемдісі - *ас-су, тамақтануға* байланысты бірліктер, өйткені тағам, оның түрлері, тамақтану дәстүрі халық мәдениетінің құрамдас бөлігі саналады. Осы дәстүрлі мәдениеттің ұлттық бояу, нақышын танытатын - *Дастархан* этномәдени бірлігі мазмұнындағы ақпарат. Мақалада ұлттық құндылық өзегі - *дастархан* жаю мен оның түрлері, тамақтану дәстүрінің ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрдегі дастархан ұғымының көрінісі туралы сөз болады.

Кілт сөздер: дастархан, гастрономиялық дикурс; тамақтану дәстүрі; салт-дәстүр; этномәдени бірлік

Кіріспе. *Гастрономиялық дикурс* - ұлттық-мәдени дикурстың бір саласы. Гастрономиялық дикурс- тамақтану үдерісіне қатысты мәтін немесе сөйлем ретінде қызмет ете алады. Тамақтану - әлем халықтары мәдениетінің маңызды компоненттерінің бірі. Осыған орай, тамақ, тамақтануға қатысты мәселелер материалдық мәдениет дерегі ретінде этнографиялық зерттеулердің де маңызды нысаны болып келеді. С.А. Арутюнов пен Т. А. Воронина «Праздничная и обрядовая пища народов мира» аталатын еңбегінің алғы сөзінде: «Однако предмет, лежащий в основе подобных трудов, всегда имеет не только культурное, но и витальное, прикладное, техническое значение.» [1,5-б.], - деп, осыған байланысты бұл нысандардың архитектура, дизайн, кулинария технологиясы т.б. ғылымдардың нысаны болатынын көрсетеді. Ғалымдардың пайымдауынша, мәдени этнография үшін заттық мәдениет нысандарының прагматикалық, қолданбалық қызметінен гөрі алдымен көзге түсетін таңбалық мазмұны маңызды саналады. Өйткені мәдениеттің өзегі заттың өзі емес, оның мән-мазмұны арқылы адамның затты қабылдап барып, бағалауынан пайда болған бейнелі мәнді көзқарасы. Екінші жағынан алғанда, мәдениеттің заттық негізі болмай, адам өзінен-өзі қуанышты, мұңды эмоцияға беріле болмайды. «Люди не бесплотные духи, они телесные по своей природе, что не мешает им быть сколь угодно духовными существами [1,5-б-бб.]»

С. Мұқанов мәдениеттің қай түрі де сансыз адамның «табан ақы маңдай терімен» жасалғаны мәлім дейді. *Тән азығы* - материалдық, *жан азығы* - рухани мәдениет. «Табиғаттың бойындағы әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, қол не тіл өнері арқылы көріктендіріп жіберу, сондықтан ұлы Абай оны жан азығы санаған. Жан азығының халықтық түрлеріне: фольклор, халықтық ән-би, т.б. өнер, халықтық білім жүйесі, дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып жатқызылады» [3:8; 126-б.].

Сөйтіп, адам баласына *тән азығы* да, *жан азығы* да, салттық, жерлеу, ас беру рәсіміне арналған тамақ та, мерекелік, көрсетілімдік т.б. тамақтану рәсімдерінің бәрі

детән. Ас-сусыз өмірдегі тойды да, әдет-салттық жағдайларды атап өту, өмірдің қуанышты сәттері мен мұңды кездерін де сезіну мүмкін емес [1, 5-6-бб.]. Әні-міне дегенше Торғын да дастархан жасап, қолда бар тәтті-дәмдісін тізіп үлгірген. Бұрынғыдай аста-төк молшылық болмағанымен, бұл жаққа ашаршылықтың аяғы әлі жете қоймаған секілді. Бірақ қанша бөгелер дейсің; ақырын жылжып жетеді ғой бір күні Естай сыпайыгершілікті былай жинап қойып, алдына келген тамаққа өлермендене кірісті. Көптен бері көзден бұл-бұл ұшқаныстық қуырдақ пен ақ нандықарбыта асап, сүтқатқан күрең шайды терлеп-тепшіп рахаттана тартып отыр. Бұрын тамақты уайымдап кім көріпті?! Бүйірің шыға бір тоюды арман етіп кім көріпті?! Сөйтсе, өзегі қуыс пенденің бірінші қажеті тамақ екен ғой. «Арпа бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» дегенді баяғыда бір ақылды қазақ айтқан болар. Дүниеде сөз ескірмейді. Қанша ескіріп, ұмытылайын десе де өмірдің өзі жаңғыртып, еске салып отырады (Қ. Жұмаділов). Көрнекті жазушы Қабдеш Жұмаділовтың «Соңғы көш» романынан алынған үзіндіден адам өмірі үшін ас-сутамаққа деген қажеттілік айқын сезіледі. Ең бастысы - жақындап келе жатқан ашаршылық! Елдің амандығын, отбасының ризығын, жылылығын, көңіл тоқтығын танытатын Дастархан берекесі Қазақтың «Асы бар аяқ - әдемі» дейтіні сондықтан болар.

Негізгі бөлім. Тамақ - адам өмірінің негізін құрайды және сол арқылы адамның дүниетанымы мен іс-әрекеті қалыптасады, сондықтан қазақ «тағам, тамақтануды» дәм-тұз, -ас-су қатарларымен толықтырып, оны киелі ұғымдар қатарына қосады. «Су ішерлігі бар», «Дәм-тұз бұйырды» - әлі де өмір сүруге денсаулығы жарайды, мүмкіншілігі бар дегенді білдірсе, «Дәм-тұзы таусылды» адам өмірден өтті мағынасында қоданылады.

Тағам - адамзаттың өсіп, өркендеуінің негізі болатын экологиялық маңызды факторлардың бірі. Қазақ халқы ас-судың қадір-қасиетін: «Ас - адамның арқауы» мәтелімен білдіреді, өйткені ас-сутамақ, алдымен, адам тәніне нәр береді, тәні нәрленген адамның санасы анық болады. Дұрыс тамақтану - денсаулық кепілі, ал «Аштың ақылы - астан әрі аспайды», «Аштық ас талғатпайды» дегенде, тамаққа қажеттілік өмірдің басқа сәттері туралы ойлауға да мұрша бермейді, сондықтан астың қадірін «Арпа, бидай ас екен, алтын күміс тас екен» деген пәсапамен білдірсе, «Ас тасты да жібітеді» мақалы қарны тоқ, денсаулығы мықты адамның өмір сүру, тіршілік ету үдерісіндегі мүмкіндігін көрсетеді [4].

Қазақ халқының «Жалғыздығың ас ішкенде білінер, жарлылығың ел көшкенде білінер» мақалы тамақтану үдерісінің дискурстық сипатын анықтайды. Ал қазақтың дәстүрлі мәдениетінде мұның бәрінің өзегін «дастархан» ұғымы құрайды. Н. Оңдасыновтың түсіндіруінше, *дастар*+*хан* аталымы парсы тілінде «тамақ жеу үшін жаятын орамал, тағам жаймасы», оның түбірі - *даст*, «қол» деген мағынада. *Дастар/дастар*-тұлғасында *дәсорамал*- «қол сүртетін орамал» [5, 107-б.] дегенді білдіреді. Қазақ тіліндегі *дастарханның* - «үстіне ас-тағам қою үшін жайылатын қалың мата» (Өйгерім бұл уақытта Абай алдында тұрған дөңгелек үстелге шашақты жаңа *дастархан* жайды (М. Әуезов) дейтін түсіндірмесі де аталымның бастапқы мағынасынан алшақ емес. Қазақ үшін *дастарханның* қандай материалдан жасалатынынан гөрі «ішіп-жем, ризық, дәулет» мағынасы маңызды. Бұл мағынадан «отбасы, әулет, береке, ынтымақ, молшылық» мағыналары тарайды. Бұл *дастарханға* қатысты туынды аталымдардан көрінеді:

Дастархан+дай- сын есім, көлемі үлкен дегенді білдіреді, *көлдей* дастархан деп те қолданылады;

дастархан+ды - дастарханы бай, мол, берекелі, үйінен қонақ үзілмейтін отбасы дегенді білдіреді;

дастархан+дас - дәмдес, табақтас. Осы топтың ішінде Қаракесектен келген Абайға көптен таныс, сан рет мәжілістес, *дастархандас* болған қаланың бір шешен қазағы Қали болатын (М. Әуезов);

дастархан+дас - бірге отырып ас ішу, дәмдес болу [6, 57-б.],

дастархан аттау - дәм-тұзды аттау, опасыздық, арамдық жасау, жақсылықты білмеу;

«Дастархан аттаған оңбас» - бұл қарғас мәнінде айтылады, алайда оны ескерту, сақтандыру деп түсінуге болады. Ас-су, тағам, дәм-тұз - киелі ұғым оны кемсітуге қорлауға болмайды «Асты қорлама құстырады» деп пайымдайды;

дастархан үсті - ант орнына айтылады, мұнда *дәм-тұз* куә етіледі. Оны бұзған жағдайда «Дәм-тұзым ұрсын» дейді. Дастархан үстінде жағымсыз сөз айтылмайды, дерекілік көрсетімейді. Әр мәдениеттің өзіндік қалыбы, үлгісі бар. *Дастархан үсті* қазақтың дәстүрлі мәдениетінде отбасылық, этнопедагогикалық, шешендік т.б. ән, өнер дискурсы десе болады.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақы дастархан асқа бата беріліп, дастархан ас қайырумен өрнектеледі. *Дастарханыңнан ас кетпесін! Дастарханың ортаймасын! Дастарханың жақсылыққа жайылсын! Дастарханың жиылмасын! Дастархан байлығын берсін!* [7,189-б.] тәрізді тілек мәнді тіркестер дастарханның қатысымдық функциясын көрсетеді.

Нұрғазы көген басынан бір ақ сарбас ісекті сүйреп әкелді де, есік алдында тұрған қонақтардан бата сұрады.

-Аумин!

Жиналғандар осы ауылдың жасы үлкені Төлеубай шала қараған. Ол «батаны асығыс жасап қоймайын» дегендей, Балжанға қарайлай берді.

-Ал бата беріңіз, ақсақал,- деді Балжан қолын жайып. Кеңшілік заман болса, балалардың келуіне той жасамас па едік. Бір жағы тілеу болсын, бата істеңіз!

Төлеубай батып бара жатқан күнге қарап жүгініп отыра қалды да:

-О-о, тәңірім! Біз сияқты пендеңді пәле-жалаңнан, қайғы-қасіретіңнен сақта! Ауыру-сырқаудан, дер-дербезеден әмісе аман қыл! Ажалға сабыр, ауруға шипа бер! Басқа байлық, денге саулық бер, аумин! - деп бетін сипады.

Дала мал сойылып, қазан асылып, кәдімгі бейбіт күңгідей ауыл тірлігі қайта жандана бастады (Қ. Жұмаділов. «Соңғы Көш»). Бұл - «көңіл сұрау» дастарханы, ұзақ ауырып жатқан адамның көңілін сұрау, оған алыстан арнайы келу аса құрмет, қимастықты білдіреді. Бұл үзіндіде отағасының ұлы мен осы елге қадірлі, сыйлас адам келіп отыр. Саяси, соған сәйкес қоғамдық, әлеуметтік жағдай жайсыз. Ол Балжанның сөзінен сезіледі. Қазақ қашан да дастарханының тойға, жақсылыққа жайылғанын армандайды

Дастархан бірлігінің бастапқы мағынасы тамақты таза ұстау ұғымынан туған. С. Мұқанов ертедегі көшпелі қазақтардың ас ішетін ыдыстарының біразы теріден жасалған дейді. Бұл қатарға *саба, сүйретпе, мес* жатқызылады. Саба «киелі» ыдыс саналған. «Ішінде қымызы тұрса да немесе бос болса да, оған аяқ тигізбеген» [3:104-105-бб.]. *Дастархан да* кез келген жерге жайылмаған. Дастарханға аяқ тигізу, байқаусыз аттап кетуге мүлде болмайды салынған, тыйым салынған ұғымдар қатарына жатқызылады. Қазақ баласы әлемнің қай түпкірінде жүрсе де дастарханды қадірлейді. Б.Кәмалашұлының тұжырымдауынша, дастархан кең ұғым, адамдар күнделікті өмірде ішетін ас-тағамын да «дастархан» деп атайды. Дастарханнан дәм татысуды сыйластық, құрмет санайды. Той жасау, мереке-мейрам, қонақ шақыру, қонақ күту тәрізді жайттардың бәрі дастархан арқылы үйлестіріледі. Дастарханға асыл бұлдар (мата) қолданылады, оның түсі көбіне ақ болады, сондықтан «ақ дастархан» деп аталады [8:115-116-бб.].

Ақ дастархан - адалдық, тазалық символы. Дастархан - ұлттық құндылықтар жүйесіне енеді. Әр мәдениет өзіне тән құндылықтар жүйесінен құралады.

Құндылық - адами мәдениет көрсеткіші, мәдениеттің адам болмысындағы әртүрлі формаларына көзқарасын танытушы. Құндылық - адамның өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, өткеннің өнегелі тұжырымдарына, отбасы, қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынасқа, адам өмірінің мән-мағынасына деген бағалау мәнді көзқарас деп пайымдалады. Құндылықты сезіну - адамның жақсылық, әділет, әсемдік тәрізді құрылымнан тұратын материалдық және рухани қажетін өтеу үдерісіндегі жағымды бағалауға ие болған сәттері, себебі құндылық шынайы өмірді жүйелеп реттейді, байыпты бағалауға негіз болады, адам баласының тіршілігіне мән-маңыз үстейді [9,138-б.].

Т. Ғабитовтың пайымдауынша, мәдениет тұрақты және өзгермелі компоненттерден тұрады. Мәдениеттегі тұрақтылық *дәстүр* саналады. Дәстүрде мәдени мұрагерлік элементтері-идеялары, құндылықтар, салт-дәстүрлер, дүниетану тәсілдері сақталып ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Дәстүрлер рухани мәдениеттің барлық формаларында болады. Соның арқасында қоғам дамиды, өйткені жас ұрпақ велосипедті ойлап табумен айналыспайды, адамның қол жеткізген тәжірибесін, мәдениет нормасын игереді [10:11-12-бб.]. Мәдениет нормалары: нақты үлгілер, мінез-құлық пен әрекет ережелері. Нормадан ауытқу әлеуметтік қоғамда қабылданбайды, керісінше теріске шығарылады. Қазақ гастрономиялық дискурсының негізгі ұғымы болып табылатын «дастархан» ұғымы осы *дәстүрлі құндылық* нормаларын сақтап, жинақтайды. Оны жоғарыда аталған фразеологизм, мақал-мәтел, бата-тілек тәрізді тіл бірліктері семантикасынан көрінеді.

Қорытынды. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып заттық мәдениеттің де, рухани мәдениеттің де бастауы, халықтың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын өмір сүру ережесі, нормасы. Осыған орай, қазақы дастархан күнделікті отбасылық дастарханнан басқа: «той дастарханы», «салттық ас дастарханы» болып бөлінеді. Оның қай түрінің де өзіндік әдет, ырым, салт тәрізді амал-тәсілдері бар. Дастархан - ас-су, тағам, жалпы, дәм байлығы мен берекесінің бейнесі символы. *Дастархан* қазақ танымында *қазан-ошақ, от, дәм-тұз* тәрізді қасиетті де қастерлі ұғымдар қатарына еніп, этномәдени лексиканың өзегін құрайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Арутюнов С.А., Воронина Т.А. Предисловие//Праздничная и обрядовая пища народов мира. М.:Наука, 2017. С.5-20.
2. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 1974. 236 б.
3. Булекбаева Л.А. Қазақ гастрономиялық дискурсының салт-дәстүрлердегі көрінісі//Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. «Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 08.04.2021
4. Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Білім, 2003. 320 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-том. Алматы: Ғылым, 1978. 735 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 968 б.
7. Кәмәлашұлы Б. Қазақтың байырғы салт-дәстүрлері. Алматы: Өнер, 2006. 152 б.
8. Гуревич П.С. Культурология. Москва: Проект, 2003. 336 с.
9. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. Алматы: Паритет, 2013. 400 б.

Аннотация: На современном этапе причина повышенного интереса к изучению данной проблемы связана с многообразием трактовки «дискурса». В связи с этим отмечается много видов дискурса: военный дискурс, педагогический дискурс, гастрономический дискурс, деловой дискурс, научный дискурс, спортивный дискурс, политический дискурс и др. Гастрономический дискурс - отрасль культурного дискурса. Слово "Гастроном" - означает понятие "желудок-связь между кухней и культурой". Гастрономический дискурс - может служить текстом или предложением, относящимся к процессу питания. Питание - одна из важнейших составляющих культур народов мира. Пища - основа жизни человека и тем самым формируется мировоззрение и деятельность человека. Основным понятием казахского гастрономического дискурса является "дастархан". Дастархан - символ воды, еды, общего, вкусового богатства и благополучия. Дастархан входит в число наиболее почитаемых в казахском познании понятий, таких как казак, казан-очаг, огонь, образует ядро этнокультурной лексики. Объем парадигмы этнокультурных единиц - ас-вода, единицы, связанные с питанием, поскольку пища, ее виды, традиции питания являются составной частью народной культуры. Информация в содержании этнокультурного единства Дастархан, отражающая национальный колорит, колорит этой традиционной культуры. В статье речь пойдет о ядре национальной ценности - скатерти и ее разновидностях, о проявлении понятия скатерти в национальных традициях, обычаях и традициях питания.

Ключевые слова: дастархан, гастрономический дискурс; традиции питания; традиции; этнокультурное единство

Abstract: However, the concept of "discourse" is not a "new" world for mankind, but a concept

associated with the concept of "Language - the most important tool of human communication", which appeared with the human language. The reason for the growing interest in the study of this issue at the present time is due to the diversity of interpretations of "discourse". In this regard, the discourse: military discourse, pedagogical discourse, gastronomic discourse, business discourse, scientific discourse, sports discourse, political discourse, etc. many species are mentioned. Gastronomic discourse is a branch of cultural discourse. The word "gastronomy" means "the connection between food and culture." Gastronomic discourse can serve as a text or sentence related to the process of nutrition. Nutrition is one of the most important components of the cultures of the peoples of the world. Food is the basis of human life, and through it a person's worldview and actions are formed. The main concept of the Kazakh gastronomic discourse is "dastarkhan". Dastarkhan is a symbol of food, water, food in general, the richness of taste and prosperity. Dastarkhan is one of the most sacred and revered concepts in Kazakh cognition, such as Kazakh, cauldron, fire, and forms the basis of ethnocultural vocabulary. The scope of the paradigm of ethnocultural units is the food-related units, as food, its types, food traditions are an integral part of folk culture. Information on the content of Dastarkhan ethnocultural unity, which reflects the national color and style of this traditional culture. The article deals with the basis of national values - the laying the table and its types, the manifestation of the concept of the dastarkhanin the national customs and traditions of food. According to the results of ethnographic research, the material culture of clothing, housing, etc. Unlike species, food, food traditions are characterized by stability in terms of ethnic, cultural and everyday characteristics.

Keywords: dastarkhan, gastronomic discourse; food traditions; traditions; ethnocultural unity